

TILSHUNOSLIK NAZARIYASINI QIYOSIY O'RGANISH

Retxanova Aqbo'ta Erkin qizi

Turkiy tillar fakulteti, Qozoq tili va adabiyoti yo'nalishi 3-kurs talabasi.

Annotatsiya: *Hozirgi vaqtda har bir tilda bir qancha dialekt va shevalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga xos xarakterli xususiyatlarini saqlab kelmoqda. Bu shevalarning saqlanib kelishi feodal tarqoqligi davri bilan bog'langan bo'lsa ham, ularning paydo bo'lishi davri va saqlanib kelishining asli sababini juda qadim zamondan, ibtidoiy jamoa tuzumi va undan ham oldin boshlangan deb izohlash kerak.*

Kalit so'zlar: *sheva, til, korpus, qiyosiy o'rganish.*

XX asrning 30-yillarida maydonga kelgan strukturalizm tilni asosan bir tomonlama o'rganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni o'rganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qo'ydi. Natijada til birliklariga xos bo'lgan shakl va ma'no birligini rad etib, faqat shaklni o'rganishga zo'r berildi. Ko'p o'tmay bu oqim inqirozga uchrab, qo'yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy bog'liq ekani ravshan bo'lib qoldi. Natijada tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan bo'lmish til va jamiyat masalasini yana kun tartibiga qo'ydi.

Til jamiyatning aloqa-aralashuv quroli sifatida jamiyat bilan uzviy aloqadadir. Chunki jamiyatda ro'y bergan har bir o'zgarish shu jamiyatning tilida o'zining ma'lum izini qoldiradi. Shuning uchun ham jamiyat tarixining muayyan jihatlarini yoritishda tarixiy hujjatlar, yozma yodgorliklar o'zgarish qilib qolgan joyda lingvistik materiallar yordamga kelishi mumkin. Til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi.

Tilning ijtimoiyligi jamiyatda bajaradigan vazifasi, roli va bizning qanday ehtiyojimizni bajarishi bilan belgilanadi. V. Gumbol'dt va Gegel' asarlarida til kishilarning jamiyatdagi ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilishi haqida fikr bildirilgan.

Til va jamiyat muammosini turli xil dunyoqarash asosida yoritish e. Sepir, B. Uorf, G. O. Vinokur, B. A. Larin, N. YA. Marr, E. D. Polivanov, L. V. SHcherba, L. P. YAkubinskiy asarlarida ham uchraydi. Ularning ko'pchiligida tilning asosiy vazifasi aloqa quroli ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o'zgarishda bo'lgani kabi, uning tili tinimsiz harakatda, o'zgarishda, rivojlanishdadir. SHuning uchun ham tilshunoslik tarixida tilni o'rganishda uning tarixiy taraqqiyotiga turlicha munosabatda

bo'ldilar. Tilning ijtimoiy shartlanganligi asosida uning ijtimoiy vazifa bajarishi aniqlanadi.

Til jamiyatda nutqiy faoliyat uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat esa kishilarning bir-biri bilan aloqasi uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat quyidagi darajalar bilan belgilanadi:

Motivatsion daraja. So'zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

Semantik daraja. Nutqiy faoliyatda ma'nosi mos va tushunarli so'zlarni tanlash darajasi.

Grammatik daraja. Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi.

Fonetik daraja. Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyatsion to'g'ri talaffuz qilish darajasi. Sanab o'tilgan darajalar asosida nutqiy faoliyatning ijtimoiy tabiati ta'minlanadi. Til urug' va qabila, elat va millat tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi uchun unda kishilik jamiyatining tarixi bevosita o'z aksini topadi. Har bir tilning paydo bo'lishi va hozirgi holatiga etgunga qadar urug', qabila, qabila ittifoqlari va xalq tillari darajasiga ko'tarilib, ulardan aloqa vositasi va kurash quroli sifatida foydalanib kelganlar. Jamiyatning o'sha taraqqiyot davrlariga qarab, bu tillar ajdodlarimizning talablarini qondirgan va jamiyat taraqqiyoti hamda sharoit talablariga ko'ra o'z ichki taraqqiyot qonunlari asosida asta-sekinlik bilan taraqqiy etib kelgan. Nihoyat, bizning hozirgi aloqa vositamiz darajasiga ko'tarilgan.

Ijtimoiy jamoa tuzumi davrida urug' va qabilalar ning a'zolari uchun tushunarli va umumiy tillari bo'lgan. Har bir qabilaning ayrim, o'ziga xos dialekti bo'ladi. Qabila aslida dialekt demakdir. Qadimgi davrlarda ajdodlarimiz qabila-qabila bo'lib hayot kechirar ekanlar, ular boshqa kabilalardan farq qiluvchi o'z tillariga ham ega bo'lganlar.

Hozirgi vaqtda har bir tilda bir qancha dialekt va shevalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga xos xarakterli xususiyatlarini saqlab kelmoqda. Bu shevalarning saqlanib kelishi feodal tarqoqligi davri bilan bog'langan bo'lsa ham, ularning paydo bo'lishi davri va saqlanib kelishining asli sababini juda qadim zamondan, ibtidoiy jamoa tuzumi va undan ham oldin boshlangan deb izohlash kerak. Dialekt va shevalar qadimgi ajdodlarimizning o'zaro so'zlashadigan, aloqa bog'laydigan birdan-bir yagona va maxsus tillari bo'lib xizmat qilgan. Ularning har biri o'z davriga qarab o'zgarib, rivojlanib kelgan.

Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot yo'llarini belgilashda Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi quyidagi so'zlari muhim ahamiyat kasb etadi: «Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug'lari bor, men bulardan asosini yozdim, shahobchalarini tashladim» Jamiyatning shundan so'nggi taraqqiyot bosqichida qabilalar birlashish jarayonini o'z boshidan kechira boshladilar. Ana shu ko'p sonli turkiy qabila va qabila ittifoqlaridan o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlari va ularning tillari paydo bo'lgan va rivojlanib hozirgi holatiga etib kelgan. Feodal tarqoqligi emirilishi va uning o'rniga kapitalistik tuzumning paydo bo'lishi hamda taraqqiyoti bilan xalq o'rtasida jonli aloqalarning yo'lga qo'yilishi talab qilinadi. Xuddi mana shunday sharoitda hamma uchun tushunarli bo'lgan yagona bir til zaruriyati tug'iladi. Bunday til o'tgan davrlarda mavjud bo'lgan umumxalq tili bazasida vujudga kelishi juda murakkab va uzoq vaqt o'tishi bilan bo'ladi. Bu til o'zining xarakterli xususiyatlari jihatidan milliy til bo'lib millatning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi va uning uchun aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Kishilarning tarixiy birliklari shakli qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning adabiy tili va me'yor mavjud bo'lgan. Bu o'rinda taniqli tilshunos B. S. Shvartskopfnig quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir: «Me'yor masalasi va adabiy tilni me'yorlashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni bayon qilish umuman til me'yor, xususan, adabiy til me'yoring mohiyati haqidagi nazariy qarashlar rivojlanishining sharhisiz bu muammoni to'liq yoritib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurakhimova, D. K. (2014). PREREQUISITES FOR THE TRANSITION OF TRADITIONAL BANKS TO DIGITAL BANKING. *The Way of Science*, 23.
2. Anvarovich, N. E., & Malik ogli, S. S. (2023). Influence of Financial Inclusion Enclosed by Digital Banking Products on UzbekistanS Economy. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(4), 32-37.
3. Jindal, L., Sharma, A., Prasad, K. D. V., Irshad, A., Rivera, R., & Karimovna, A. D. (2023). A machine learning method for predicting disease-associated microRNA connections using network internal topology data. *Healthcare Analytics*, 100215.
4. Kosumi, A., & Poposka, K. (2022). TECHNOLOGICAL CHANGE AND FINANCIAL INNOVATION IN BANKING. *Economic Development Економски развој*, 57.
5. Amanbaev, M. (2022). INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES BASED ON

- NATIONAL VALUES IN AUDIENCE TRAINING. *Science and Innovation*, 1(6), 831-835.
6. Аманбаев, М. (2022). ТЕХНОЛОГИК ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ. *BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(6), 4-7.
 7. Amanbaev, M. (2022). АУДИТОРИЯ МАШҒУЛОТЛАРИДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ. *Science and innovation*, 1(В6), 831-835.
 8. Usenova, G. A. (2023). The Image of Mother in Karakalpak Literary Discourse. *ЖЕТТ*, 14(3), 237-244.
 9. Усенова, Г. А. (2020). ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «АНА» В КАРАКАЛПАКСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 3(2).
 10. Uraeva, D., & Kabulova, Z. (2019). INFLUENCE OF UZBEK LITERATURE ON ARTISTIC DEVELOPMENT OF KARAKALPAK MODERN POETRY. In *КУЛЬТУРОЛОГИЯ, ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ И НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ* (pp. 94-98).
 11. Kabulova, Z. A. (2022). Development of spiritual and formal-methodological studies in modern Uzbek and Karakalpak poetry. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(5), 56-59.
 12. Adilbaevna, K. Z. (2019). SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS OF MODERN POETRY. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(11), 37-42.
 13. Кабулова, З. А. (2020). ЕДИНСТВО СОДЕРЖАНИЯ И ФОРМЫ В УЗБЕКСКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ. *Евразийский Союз Ученых*, (6-7 (75)), 61-63.
 14. Adilbaevna, K. Z. (2019). SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS OF MODERN POETRY. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(11), 37-42.
 15. Tursinbaevna, G. R., & Uli, U. Q. K. (2020). Territorial Location Of Medical Services To The Population In The Republic Of Karakalpakstan. *The American Journal of Applied sciences*, 2(11), 28-33.
 16. Sultanova, A., Suvonov, I., & Xushanov, A. (2021). ALISHER NAVOIYNING «HAYRATUL-ABROR» DOSTONIDA ODOB-AXLOQ

MASALALARINING TARANNUM ETILISHI. Студенческий вестник, (6-4), 78-79.

17. Kudiyarovna, K. A. (2022). THE EFFECTIVENESS OF VOLUNTEERING IN THE FORMATION OF KNOWLEDGE ABOUT THE RIGHTS OF THE CHILD AMONG SCHOOLCHILDREN. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(5).

